

सुशासनका लागि सत्यनिष्ठाको दर्शनशास्त्रीय आधार

डा. भीष्मकुमार भूसाल*

लेखसार

सत्यनिष्ठा अङ्ग्रेजी शब्द Integrity को मूल्यजनित भावार्थ हो। शाब्दिक हिसाबले सत्यनिष्ठा (Integrity) भन्नाले कुनै पनि विषयको समग्रता, शुद्धता र अक्षुण्णतालाई बुझ्नुपर्दछ। यसलाई आफ्नै व्यवहारको एकीकरण (Integration of Self), पहिचान कायम गर्ने (Maintenance of Identity), कुनै विषयमा अविचलित अडान राख्ने (standing for Something), नैतिकता र सदाचार कायम गर्ने (Moral Purpose) तथा मानवमा अन्तर्निहित गुणका रूपमा (Integrity as a Virtue) समेत बुझ्न सकिन्छ।

सत्यनिष्ठा भन्नाले मन, वचन र कर्मले आफ्नो कर्तव्य र सत्यप्रति अडिग रहने तथा आफ्ना नैतिक मूल्य र मान्यताबाट जुनसुकै अवस्थामा पनि विचलित नहुने नैतिक सिद्धान्तको अवलम्बन गरेको अवस्थालाई बुझ्नुपर्दछ। चुनौतीबाट भाग्नु वा सजिलो, छिटो, छोटो र रमाइलो बाटो रोजेर त्यसमा हिँड्नु वा दगुर्नु पनि सत्यनिष्ठा होइन। आधुनिक प्रशासनमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने जिम्मेवारीमा रहेको मानिसमा सत्यनिष्ठा हुन मुख्यतः चार कुराहरू अति आवश्यक हुन्छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ। ती हुन्: (क) उत्तरदायित्व (Accountability), (ख) नैतिकतापूर्ण व्यवहार (Ethical Behavior), (ग) कार्यप्रवीणता वा व्यावसायिकता (Competency or Professionalism) र (घ) भ्रष्टाचार तथा साधन स्रोतको दुरुपयोगबाट टाढै रहने (Refraining from Corruption or Abuse of any Kind of Resources)।

प्रस्तुत आलेखमा सत्यनिष्ठाको मार्गमा हिँड्नका लागि पूर्वजहरूले देखाएका जीवन दर्शनका केही झिल्लाहरूको व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ जसले हाम्रा व्यवहार, धारणा र ज्ञानको पश्चिमा उपभोक्तावादी दर्शनभन्दा पृथक् आत्मज्ञान र आत्मप्रकाशतिर लैजाने बाटोमा हिँड्नका लागि आवश्यक गुणहरू हासिल गर्न सघाउँछन्। ती गुणहरूलाई सत्यनिष्ठसँग आबद्ध गर्दै सुशासनको प्रवर्द्धन गर्नका लागि वैदिक तथा सनातन हिन्दु दर्शनले देखाएको बाटो र सत्यनिष्ठाको विकासका विभिन्न आयामहरूलाई शास्त्रीय आलोकमा चर्चा गरिएको छ।

* सहसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: bkb2032@gmail.com

शब्दकुञ्जी: सत्यनिष्ठा, वैदिक दर्शन, बौद्ध दर्शन, दशविधराजधम्म, नैतिकतापूर्ण व्यवहार, संस्थागत सत्यनिष्ठा

विषयप्रवेश

सार्वजनिक प्रशासनमा पटक पटक प्रयोगमा आउने दुई शब्दहरू हुन्- सुशासन र भ्रष्टाचार विरुद्ध शून्य सहनशीलता । तर व्यवहारमा न त सुशासन कायम गर्न हाम्रा कदमहरू सार्थक रूपले अघि बढेका छन् न त भ्रष्टाचार नियन्त्रणका सूचकहरूमा नै सुधार देखिएको छ। कहाँ भ्रष्टाचार र कमिसनका अवसरहरू छन् त्यतै दगुर्न जुनसुकै हत्कण्डा प्रयोग गर्ने तर सार्वजनिक मञ्च पाउनेबित्तिकै सुशासनका गुड्डी हाँक्ने र भ्रष्टाचारको विरोध गर्ने, कार्यालयको ढोकाढोकामा “म भ्रष्टाचार गर्दिन र हुन पनि दिन्न” भन्ने स्टिकर टाँस्ने तर बेलुकी होटल, रेष्टुराँमा पेटी र खोकाको मोलमोलाइ गर्ने, सुशासन कायम गर्न भन्दै अनुगमनमा जाने तर जसको अनुगमन गर्न गएको हो उसैका खर्चमा देहरादुन र नैनितालका भ्रमणमा रमाउनेजस्ता दोहोरो चरित्रका व्यवहारहरू हामीबाट किन भैरहेका छन्? किन हाम्रो कथनी र करनीमा यत्रो फरक छ? किनभने हामी कुनै आदर्शपूर्ण जीवन दर्शनबाट भन्दा तत्कालको भोगविलास र झुटो समृद्धिको मोहबाट बत्तीमा पुतली जस्तै तानिइरहेका छौं। जीवनको अन्तिम लक्ष्य के हो हामीलाई थाहा छैन। हाम्रा अग्रजहरूले हजारौं वर्षको मिहिनेत र सिकाइबाट सूत्रको रूपमा छोडेर गएका जीवन दर्शनका मोतीहरू टिप्न त के चित्रसमेत हामीलाई फुर्सद छैन। हामीलाई ती मोतीहरू केबल बाहुनले पाठ गर्ने विषय, आडम्बर र अन्धविश्वास मात्र लाग्छन्। तिनको अध्ययन नै नगरी आलोचना गर्न हामी उद्धत हुन्छौं।

दर्शनबाट अनुप्राणित जीवनशैलीले हामीलाई थप उत्तरदायी भएर कर्तव्यपथमा अघि बढ्न सिकाउँछ। यहाँ उत्तरदायित्व भन्नाले स्वउत्तरदायित्व र बाह्य उत्तरदायित्व दुवैलाई बुझाउँछ। बाह्य उत्तरदायित्व भन्नाले आफूलाई तोकिएको जिम्मेवारीप्रतिको, सामाजिक कर्तव्यप्रतिको, परिवार र समाजप्रतिको उत्तरदायित्वलाई बुझाउँछ भने आन्तरिक उत्तरदायित्वले आफ्नै व्यवहारप्रतिको निर्मम इमानदारी र निष्ठालाई जनाउँछ। उत्तरदायित्व कुनै व्यक्तिको विश्वास र अनुभूतिको मूल्याङ्कन हो। आफू वा अन्यको कार्यसम्पादन र व्यवहारको अवलोकन, अनुगमन र मूल्याङ्कनबाट बाह्य उत्तरदायित्वको पालना गरे नगरेको छुट्याउन सकिन्छ भने स्वउत्तरदायित्वले नैतिकतापूर्ण व्यवहार नियमन गर्न आफैमा इमानदारी र सत्यनिष्ठाको अवलम्बन हुने कुरालाई सङ्केत गर्दछ।

सरल हिसाबले बुझदा स्वउत्तरदायित्व भन्ने विषय आत्मज्ञान तथा आत्मप्रकाश उन्मुख जस्तो प्रतीत हुन्छ तर यसले अरूलाई समेत प्रभाव पार्दछ। स्वउत्तरदायित्वले मानिसलाई जनमुखी बनाउँछ। जनमुखी हुनु भनेको अरूलाई ख्याल गर्नु, सशक्तीकरण गर्नु र विकास गर्नु पनि हो।

कार्यप्रवीणता (Competence) तथा व्यावसायिकता (Professionalism) सत्यनिष्ठा विकास गर्न चाहिने अर्को महत्त्वपूर्ण गुण हो। यसअन्तर्गत देखाउन सकिने त्यस्ता विशेषता तथा सिपहरू पर्दछन् जसबाट कार्य

सम्पादन र कार्यक्षमता बढाउन सहयोग पुग्छ। ज्ञान, सिप, धारणा र उत्तम कार्यसम्पादनले मानिसलाई दक्ष बनाउँदै लैजान्छ भने कार्यजिम्मेवारीसँग सम्बन्धित मूल्य, मानदण्ड तथा स्तर कायम गर्दै कार्यसम्पादन गर्ने प्रक्रियालाई व्यावसायिकता भनिन्छ।

उत्तरदायित्व तथा कार्यप्रवीणतासँगै नैतिकतापूर्ण व्यवहार सत्यनिष्ठाको अर्को खम्बा हो। नैतिकतापूर्ण व्यवहार (Ethical Behavior) त्यस्तो व्यवहार हो जसमा नैतिकतापूर्ण मार्गदर्शन, निष्पक्षता, सत्यनिष्ठा, जनमुखी प्रवृत्ति, शक्तिको बाँडफाँट, भूमिकाको स्पष्टता र दिगोपनामा सचेतता जस्ता कुराहरूलाई नैतिकतापूर्ण वातावरणमा प्रदर्शन गरिएको हुन्छ।

अधिकांशले 'सदाचार' भन्ने शब्दावली प्रयोग गरेर बुझ्ने गरेको सत्यनिष्ठा शब्दले सदाचारपूर्ण व्यवहार (Ethical Behavior) भन्दा धेरै फराकिलो अर्थ समेट्छ। कुनै व्यक्ति केही काम नगरिकन पनि सदाचारी हुन सक्छ, तर सत्यनिष्ठायुक्त हुनका लागि उसले आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारी पूरा गर्दा आइपर्ने विभिन्न बाधा, चुनौती र अग्निपरीक्षाहरू पार गर्दै आफैलाई निष्ठामा सतिसाल जस्तै उभ्याउन सक्नु पर्दछ।

यी कुराहरूलाई दार्शनिक आलोकबाट यसरी हेर्न सकिन्छ:

दार्शनिक आलोकमा सत्यनिष्ठा

वैदिक दर्शनमा सत्यनिष्ठाका आयामहरू

दर्शन (Philosophy) लाई पश्चिमा विद्वानहरूले ज्ञान, वास्तविकता र अस्तित्वको आधारभूत प्रकृतिको अध्ययनको रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। ज्ञानप्रतिको प्रेम तथा मानिसका व्यवहारलाई निर्देशित गर्ने सिद्धान्त वा धारणाको रूपमा पनि दर्शनलाई बुझ्ने गरिएको छ; तर पूर्वीय दर्शनको परिभाषा त्योभन्दा फराकिलो छ। मानिसको जीवनपद्धति, सोच, धारणा, अनुशासन, आचरण, व्यवहार, इहलोक तथा परलोक, ईश्वरीय साक्षात्कार, आत्मज्ञान, आत्मानुभूति, आत्मप्रकाश, अनुकरणीय आदर्श चरित्र निर्माणका लागि हाम्रा पूर्वजहरूले वर्षौंको अध्ययन, साधना, अभ्यास, तर्क वितर्क, वाद, प्रतिवाद र संवादको संश्लेषण गरी सूत्रबद्ध रूपले विभिन्न दर्शनमार्फत प्रस्तुत गरेका छन्। जीवन र जगत्लाई हेर्ने, बुझ्ने, विश्लेषण र परख गर्ने तथा पदार्थ र चेतनाको अन्तरसम्बन्ध पर्गेल्ने दृष्टिकोण हो- दर्शन।

भारतीय उपमहाद्वीपमा प्रादुर्भाव भई संसारका विभिन्न भागमा फैलिएका हिन्दु/सनातनी, बौद्ध, जैन, किंरात, बोन्पो लगायतका ओमकार परिवारको जीवनशैलीलाई प्रभावित गर्ने दर्शन वेद, उपनिषद्, संहिता, पुराण, पिटक, निकाय, जातक, आगम साहित्य, सार आदिमा उल्लेख भएको पाइन्छ। सबै ग्रन्थले सदाचार पद्धति, समभाव, त्याग र सादगीलाई जोड दिएका छन्। मानिसको सार्वजनिक जीवन हुन्छ र उसले गरेका प्रत्येक क्रियाकलापले अरुलाई असर गर्ने हुँदा प्रत्येक कर्म सोची विचारी मात्र गर्नुपर्छ भन्ने भाव ती ग्रन्थमा मन्त्र, सूक्त, श्लोक आदिमा संश्लेषण गरी उजागर गरिएको पाइन्छ। नैतिकतापूर्ण व्यवहार र सत्यनिष्ठामा रहने व्यक्तिहरूलाई आदर्श व्यक्तिको रूपमा स्थापित गरी तिनका जीवन आदर्शलाई लिपिबद्ध गरिएको हुन्छ।

जीवन र जगत्प्रतिका दृष्टिकोणहरू वैदिक दर्शनमा यत्रतत्र छरिएर रहेका छन्। वैदिक दर्शनअन्तर्गत साङ्ख्य, न्याय, वैशेषिक, योग, मीमांसा, वेदान्त, लोकायत वा चार्वाक दर्शन पर्दछन्। माधवाचार्यका अनुसार चार्वाक, बौद्ध, आर्हत, रामानुज, पूर्णप्रज्ञ, नकुलीश, पाशुपत, शैव, प्रत्यभिज्ञा, रसेश्वर, औलुक्य, अक्षपाद, जैमीनीय, पाणिनीय, साङ्ख्य र पातञ्जल गरी सनातनी धर्मअन्तर्गतका दर्शनलाई पन्ध्र भागमा विभाजन गरिएको छ जसको चर्चा यो छोटो आलेखमा सम्भव छैन। यसरी सत्यनिष्ठा भन्नाले मन, वचन र कर्मले आफ्नो कर्तव्य र सत्यप्रति अडिग रहने तथा आफ्ना नैतिक मूल्य र मान्यताबाट जुनसुकै अवस्थामा पनि विचलित नहुने नैतिक सिद्धान्तको अवलम्बन गरेको अवस्थालाई बुझिन्छ। यहाँ मन, वचन र कर्मले कसरी सत्यनिष्ठा युक्त हुने भन्ने विषयमा सनातन धर्मका साहित्य र बौद्ध साहित्यमा छरिएका ज्ञानामृतलाई सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ।

सनातन धर्मावलम्बीहरूको जीवन दर्शनको आधार वेद तथा उपनिषद्हरू हुन्। संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, पुराण लगायतले वेदका मन्त्रहरूको विभिन्न दृष्टान्त, विम्ब र प्रतीकहरूको माध्यमबाट व्याख्या गर्दछन्। मानिसमा भित्र जे छ त्यही बाहिर देखिनुपर्छ। सोच्ने एउटा, भन्ने एउटा र गर्ने एउटा हुनुहुँदैन भन्ने कुरालाई अथर्ववेदको दोस्रो अध्यायको पहिलो सूक्तको ३२३ औं मन्त्रमा यसरी उल्लेख गरिएको छः

यदन्तरंतद् बाह्यं यद् बाह्यं तदन्तरम्

- अथर्ववेद २-१-३२३

त्यसैगरी मन, वचन र कर्ममा समानता हुनेहरू महात्मा हुन् र मनले एउटा ताक्ने, वचनले एउटा बोल्ने तर गर्ने बेलामा अर्कै गर्ने मानिसहरू दुष्टात्मा हुन्। सत्यनिष्ठाको बाटो महात्मा बन्ने बाटो हो। यस हिसाबले महात्मा हुनका लागि खरानी घसेर, गृहस्थ त्यागेर, कुनै वाद, धर्म, सम्प्रदाय, पन्थ अँगालेर प्रवचन दिँदै हिँड्नुपर्ने होइन। गृहस्थ जीवन बिताएर, आफ्नै पेसा वा व्यवसाय गरेर पनि महात्मा हुन सकिन्छ भन्ने यस श्लोकको आशय हो। श्लोकले भन्छः

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम्।

मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम् ॥

- सुभाषितानि

श्रीमद्भागवत् गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले भन्नु भएको कर्मयोगको मर्म पनि त्यही नै हो। धेरैले गीता पढ्छन्। सम्भाषणहरूमा सदाचारको कुरा गर्न छुटाउँदैनन्। सबैले मृत्युपछि कीर्ति छोडेर जाने, स्वर्ग, बैकुण्ठ, कैवल्य वा शिव सायुज्य मुक्तिको कुरा गर्छन्, कामना पनि गर्छन् तर जीवनको लक्ष्य एकातिर हिँड्ने बाटो अर्कैतिर हुन्छ। यसै प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्दै नचिकेताले यमराजलाई सोधेका प्रश्नको उत्तर कठोपनिषद्मा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छः

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधुर्भवति हीयतेऽर्थाच्च उ प्रेयो वृणीते ॥

- कठोपनिषद् (परिच्छेद-१, वल्लि-२, श्लोक-१, : १.२.१)

मानिससँग विवेक छ । विवेक भएकाले छनौट गर्नका लागि उसँग जीवनमा दुई मुख्य बाटाहरू छन् । पहिलो हो- श्रेयको बाटो, दोस्रो हो- प्रियको बाटो । श्रेयको बाटो कठिन हुन्छ तर यसले जीवनको अन्तिम लक्ष्यसम्म पुऱ्याउँछ । प्रियको बाटो सजिलो, रमाइलो र सांसारिक हिसाबले आनन्ददायक हुन सक्छ तर यो मार्गबाट हिँडेर पुगिने भनेको पतनको खाडलसम्म मात्र हो । यस हिसाबले जीवनको लक्ष्य निर्धारण गरिसकेपछि हिँड्ने बाटो पनि सही छनौट गर्नुपर्छ । त्यो श्रेयको बाटो भनेकै सत्यनिष्ठा हो ।

पश्चिमा विद्वानहरूले पनि सत्यनिष्ठाको परिभाषा गर्दै आफूले आफैलाई नढाँट्नु सत्यनिष्ठा हो भनेका छन् । सि. एस. लेविसले “कसैले नदेखेको बेला पनि राम्रो काम गर्नु”लाई सत्यनिष्ठापूर्ण व्यवहार भनेका छन् ।

बौद्ध दर्शनअनुसार प्रशासकमा हुनुपर्ने निष्ठा र सुशासन

बौद्ध दर्शन अनुसार ज्ञानका स्रोत ६ किसिमका छन् । ती हुन्- चाक्षुष, स्पर्शन, श्रावण, रासन, घ्राणज, मानस । यसको अर्थ ज्ञान आँखाले हेरेर, हातले स्पर्श गरेर, कानले सुनेर, जिभ्रोले स्वाद लिएर, नाकले गन्ध सुँघेर र बुद्धिले बुझेर तथा तर्क गरेर प्राप्त गर्न सकिन्छ । मुख्य बौद्ध ग्रन्थहरूमा, तीन वटा पिटकहरू, तीअन्तर्गतका निकायहरू र निकायअन्तर्गतका जातक कथा आदि पर्दछन् । तीन किसिमका हुनाले पिटकलाई त्रिपिटक भनिन्छ जसमा विनय पिटक, अभिधम्म पिटक र सुत्त पिटक पर्दछन् ।

विनय पिटकभित्र पाराजिक, पाचितीय, महावग्ग, चुल्लवग्ग र परिवार समावेश छन् भने अभिधम्म पिटकमा धम्मसङ्गिणि, विभङ्ग, धातुकथा, पुग्गपञ्जत्ति, कथावत्थु, यमक, पट्टान आदि समावेश छन् । त्यसै गरी सूत्र(सुत्त) पिटकमा दीघघ निकाय, मज्झिम निकाय, संयुक्त निकाय, अङ्गुत्तर निकाय, खुद्दक निकाय जस्ता विशाल ग्रन्थहरू समावेश छन् ।

खुद्दक निकायभित्र पनि खुद्दकपाठ, धम्मपद, उदान, यतिवुत्तक, सुत्तनिपात, विमानवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातक, निदेश (महानिदेश र चुल्लनिदेश), पटिसम्भिदामग्ग, अपदान, बुद्धवंश, चरिया पिटक आदि पर्दछन् ।

सुत्त पिटकको खुद्दक निकायअन्तर्गत दरिमुख जातकमा मगधका राजकुमारले तक्षशिलामा पाएको शिक्षाअनुसार शासक र प्रशासकले निम्नानुसारका दश खाले गुण अनिवार्य रूपमा विकास गर्नु पर्दछ, जसलाई “दशविध राजधम्म” पनि भनिन्छः

दान, सिल, परिच्चाग, अज्जवा, मद्दवो, तपो ।

अक्कोध, अभिहिंसाञ्च, खन्तिं च अविरोधन ॥

- जातक (भाग-५, कथा - ३७८)

दशविध राजधम्ममा उल्लेख भएअनुसारका दश गुण निम्न देखिन्छन् -

(क) दानः अरूको हितका लागि आफ्नो सुख र प्रिय वस्तुको त्याग गर्न सक्ने त्यागी भावना (Sacrifice),

- (ख) शील: शारीरिक र मानसिकरूपले नैतिकतापूर्ण आचरणको अवलम्बन (Ethical Behavior),
(ग) परिच्चाग: परित्याग, निःस्वार्थ भावना र उदारता (Selflessness, Helpfulness),
(घ) अज्जवा: आर्जव अर्थात् निष्ठा, सच्चाइ, निष्कपटता र इमानदारीका साथ कर्तव्यपालन (Integrity),
(ङ) मद्दवो: नम्रता, आफ्नो गल्तीमा अरूलाई दोषी नबनाउने र अहङ्कारविहीनता तथा विनयशीलता (Humility),
(च) तपो: आत्मनिरोधन (Self-discipline, Self-restrain),
(छ) अक्रोध: क्रोध र घृणाबाट मुक्त (Non-aggression),
(ज) अभिहिंसा: मन वचन र कर्मले कसैप्रति हिंसा नगर्नु अर्थात् अहिंसा (Non-violence),
(झ) खन्ति: धैर्य (patience), र
(ञ) अविरोधन: सुचिता, नेकी, अरूका विचारको सम्मान, पूर्वाग्रहमुक्त (Unoccupied Mind)।

कुनै सार्वजनिक पदाधिकारीले न्यून पारिश्रमिकमा काम गर्नुपर्दा पनि श्रमको वास्तविक मूल्य (Real Labour Value) भन्दा बढी काम गर्नु दशविध राजधम्ममा उल्लिखित 'दान' हो। अनुशासन, मर्यादा र आचरणका मानकहरू स्थापित गरेर आम नागरिकहरूले अनुकरण गर्न सक्ने वातावरण बनाउनु 'शील' हो। निःस्वार्थ भावले कर्तव्य पालना गर्नु 'परिच्चाग' हो। सत्यनिष्ठापूर्ण व्यवहार प्रदर्शन गर्नु 'अज्जवा' हो भने सेवाग्राहीप्रति विनम्र हुनु, पदको घमण्ड नगरी आफूलाई विशेष कर्तव्य र जिम्मेवारी भएको आमनागरिक जस्तै सम्झेर सेवाग्राहीसँग व्यवहार गर्नु 'मद्दव' हो।

कमाउने, रमाउने र अवसर समाउने मौका खोज्दै नहिँड्नु तथा त्यस्ता कार्यका लागि अनुकूल वातावरण भएपनि आफ्नो आत्मसंयम नगुमाई मनलाई नियन्त्रणमा राखी मौकामा चौका हान्ने प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनु 'तप' हो। सेवाग्राही वा सरोकारवालाको अज्ञानता वा आवेशपूर्ण व्यवहारलाई संयमतापूर्ण व्यवहारले जित्नु 'अक्रोध' हो। मन, वचन र कर्मले कसैप्रति कुभलो नचिताउनु, दुर्वाच्य नबोल्नु र गैरकानुनी हानि नपुऱ्याउनु 'अभिहिंसा' हो। आफूले गरेको असल कार्यको नतिजा आएन भनेर हरेस नखाई असल प्रयत्न गर्नु मेरो कर्तव्य हो भन्ने बुझेर निरन्तर सत्कार्यमा लागि रहनु 'खन्ति' हो भने अरूका विचारको सम्मान गर्नु, कुनै खाले पक्षपात वा पूर्वाग्रहबाट मुक्त हुनु, जुनसुकै दर्जाका व्यक्तिसँग पनि सम्मानपूर्ण व्यवहार गर्नु 'अविरोधन' हो।

दीर्घ निकाय, खण्ड ३ (१८२, २८८) मा उल्लेख भएअनुसार मानिसहरू सामान्यतया चार खाले पूर्वाग्रहबाट ग्रसित हुन्छन् :

- चण्डगति: विशेष रूपले पक्ष लिनु, पक्षपात गर्नु,
- दोसगति: बिनाकारण पक्षपात गर्नु,
- मोहगति: भ्रम या मूर्खताको कारण पक्षपात गर्नु र
- भयगति: डरले पूर्वाग्रही हुनु वा पक्षपात गर्नु।

दक्षिण एसियाली नोकरशाही (Bureaucracy) माथि उल्लिखित चारै खाले पूर्वाग्रहबाट ग्रसित देखिन्छ। हामी आफ्नो आस्था, जात, धर्म, क्षेत्रीयता, साम्प्रदायिकता, भाषा, लिङ्ग वा स्वार्थ समूहबाट जानी नजानी प्रभावित भएर पूर्वाग्रहयुक्त निर्णय लिइरहेका हुन्छौं जसले गर्दा हामी 'चण्डगति'मा प्राप्त हुन्छौं। कहिलेकाहीं अर्को व्यक्तिको वास्तविक मूल्याङ्कन गर्ने क्षमता आफूमा नभएको कारणले वा आफ्नै व्यक्तिगत तथा स्वभावजन्य कमजोरीका कारणले सेवाग्राही वा अर्को पक्षप्रति पूर्वाग्रही भएर निर्णय लिन्छौं तथा तदनुरूप व्यवहार गर्छौं भने त्यो हाम्रो 'दोसगति' हो। हामीमा रहेको भ्रम वा विवेकको कमीले अर्काप्रति पक्षपातपूर्ण वा पूर्वाग्रही व्यवहार गर्नु पनि हाम्रो चरित्र रहिआएको छ जुन 'मोहगति' हो। सबैभन्दा बढी त आसले वा त्रासले प्रभावित भएर पूर्वाग्रहपूर्ण निर्णय र व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिले हामीलाई गाँजेको छ जसले गर्दा धेरै मानिसहरू कुनै कारणबिना नै अन्यायमा पर्ने र निर्णयकर्ताले आफ्नो स्वार्थ तथा अनुकूलतामा मात्र जोड दिएर गरेका निर्णयले सरकारप्रति आम नागरिकहरूको विश्वास उडेको छ। यस्तो व्यवहारलाई 'भयगति' भनिन्छ।

माथि उल्लिखित दश किसिमका गुणहरूले युक्त र चारखाले पूर्वाग्रहले मुक्त कर्मचारीतन्त्रको विकास गर्न सक्दाको दिन सुशासन र समृद्धि खोज्न कहीं जानु पर्दैन। सरकारप्रतिको विश्वास पनि यिनै दश किसिमका धर्म (गुणहरूको उपस्थिति) र चार किसिमका गतिविहीनता (पूर्वाग्रहको अनुपस्थिति) बाट आर्जन हुन्छ। यो नै हामीले कल्पना गर्ने गरेको रामराज्यलाई सार्थक बनाउने उपाय पनि हो।

सत्यनिष्ठाको अभ्यासबाट सुशासन

माथि सङ्क्षेपमा वैदिक दर्शन र बौद्ध दर्शनमा सत्यनिष्ठासँग जोडिएर रहेका विषयहरूको चर्चा गरियो। तिनै दर्शनमा अनुप्राणित भएर नै सार्वजनिक प्रशासनमा सदाचार, सत्यनिष्ठा र सुशासनको जग दरिलो पार्न सकिन्छ। तर सत्यनिष्ठा/सदाचार धेरैले भन्ने तर निकै कमले अभ्यासमा ल्याउने विषय हुनाले दार्शनिक आलोकमा रहेर निम्न गुणहरूको विकास गरी सत्यनिष्ठाको बाटोमा कदम अघि बढाउन सकिन्छ:

(क) नेतृत्व क्षमताको विकास गर्ने

कर्मचारी नेतृत्व वा राजनैतिक नेतृत्व दुवैले गर्ने आचरण र व्यवहार तथा उनीहरूले स्थापित गर्ने मानक अनुकरणीय हुनुपर्छ। नेतृत्व वा अगुवाइ गर्नेहरूको व्यवहार आममानिसले नियालिरहेका हुन्छन्। जस्तो व्यवहार, आचरण र मानक अगुवाहरूले स्थापित गरेका हुन्छन् त्यो नै प्रामाणिक व्यवहार र आचरण हो भनेर अनुसरण गरिने हुँदा आफ्ना कारणले समाज गलत दिशातर्फ नजाओस् भनेर नेतृत्व सधैं सजग हुनुपर्छ र तदनुरूपको आचरण गर्नुपर्छ। श्रीमद्भागवत् गीतामा यही कुरा भनिएको छ:-

यद्यदाचरतिश्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।

- श्रीमद्भागवत् गीता, ३-२१

तर हामी भन्छौं- म त नेता होइन, उच्चपदस्थ कर्मचारी पनि होइन। मेरो आचरण र व्यवहारले कसरी अरूलाई प्रभावित पार्छ होला र? हामीले यो बिर्सनु हुँदैन कि हामी हजारौंसँग प्रतिस्पर्धा गरेर छानिएर आएका हौं। एउटा खरिदारस्तरको कर्मचारीले कस्तो खानपान गरेको छ, कसरी सम्पत्ति आर्जन गरेको छ, कस्तो सङ्गत गर्छ, सर्वसाधारणसँग कसरी बोल्छ जस्ता कुराहरूमा टोल छिमेकले चासो र उत्सुकतापूर्वक हेरिरहेको हुन्छ भन्ने माथिल्ला दर्जाका मानिसहरूको सूक्ष्म अवलोकन गरेको हुँदैन र? नबिसौं- जुनसुकै दर्जामा भएपनि हामीले असल मानकहरू स्थापित गर्न सक्छौं। हामीले छोडेको मानक स्थायी हुँदैन कि भन्ने चिन्ता नगरौं। सबैले असल मानक स्थापित गर्न र अनुकरण गर्न प्रयास गर्नेबित्तिकै हाम्रो प्रशासन स्वतः सुध्रन्छ।

तथागत गौतम बुद्धको महापरिनिर्वाण हुने बेलामा उनका प्रिय शिष्य आनन्द प्रश्न गर्छन्- “यो संसारमा सत्यको मार्ग देखाउन तपाईं नरहनु भएपछि हामी कसरी हाम्रो जीवनलाई सत्यको बाटोमा हिँडाउन सक्छौं र? तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्ध जवाफ दिन्छन्- “अप्प दीपो भव” अर्थात् आफ्नो दीपक आफै होऊ। त्यसैले आफूमा नेतृत्वको भाव अनुभूत गरौं। त्यसबमोजिम अनुकरणीय व्यवहार गरौं। असल आचरण अन्त नखोजौं। हामी नै नमुना बनौं।

(ख) प्रभावकारी सञ्चार गर्ने

हामीले जतिसुकै राम्रो काम गरे पनि गलत तरिकाले बोल्नाले वा बोल्दै नबोल्नाले वा कठोर वचन बोल्नाले वा अपर्याप्त संवाद र सञ्चार गर्नाले वा सुन्ने मान्छेले बुझ्ने भाषामा नबोल्दा राम्रा कामको पनि जस पाउन सकिरहेका हुँदैनौं। यो समस्या सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहेका व्यक्तिहरूमा मात्र होइन अन्य पेसा वा व्यवसाय गर्नेहरूमा पनि देखिन्छ। उदाहरणका लागि जापानको कुनै पसलमा गएर तपाईं विभिन्न सामानहरू एक घण्टा ओल्टाइपल्टाइ हेर्नुहुन्छ, हजारौं प्रश्न गर्नुहुन्छ तर पनि केही नकिनिकनै फर्कनुहुन्छ भने पनि पसलेले विनम्रतापूर्वक अभिवादनसहित धन्यवाद भन्छ। ऊ रिसाउँदैनख। हामीकहाँ के हुन्छ त्यो तपाईं हामी भुक्तभोगी नै छौं।

हाम्रो बोली वचनमा अद्भुत शक्ति हुन्छ। हाम्रो वाणी सकारात्मक वा विष्फोटक दुवैखाले उर्जाले भरिएको हुन्छ। हाम्रो वैदिक साहित्यले हाम्रो सञ्चार सिपलाई यसरी चर्चा गरेको देखिन्छ:

“नदुरुक्तायस्पृहयेत्”

- ऋग्वेद १-४१-४९८

यसको भाव हो- दुष्ट भाषणका लागि कसैले इच्छा नगरोस्। अरूलाई भड्काउने, क्रोध जगाउने र अशान्ति सिर्जना गर्ने गरी सञ्चार गर्नुहुँदैन।

हाम्रो मुखबाट अरूका लागि हित हुने शब्द निस्कनु पर्छ। हामीले बोलेको कुरा व्यर्थको बकबक् हुनुहुँदैन। हाम्रो बोली अर्थपूर्ण र महिमायुक्त हुनुपर्छ। हामीले गर्ने सेवा प्रवाहले मानिसले आनन्दको अनुभूति गर्न सक्नुपर्दछ। यजुर्वेदमा भनिएको छ:

‘जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युःस्वराङ्ग भामः।

मोदाः प्रमोदा ऽअङ्गुलीरङ्गानी मित्रं मे सहः।।६।।”

- यजुर्वेद, २०-१९२७

(हाम्रो जिभ्रो कल्याणरूपी वचनवाला होस् । वाणी महिमाले युक्त होस् । ...हाम्रा औलाहरूले छुनेबित्तिकै मानिसले आनन्दको अनुभूति गरून् ।)

हामीले गर्ने सञ्चार विवेकपूर्ण हुनुपर्छ। अथर्ववेदमा भनिएको छः

“... वशिनी तव विदधमा वदासि” (तिमी विवेकपूर्ण वाणी/बोलीको प्रयोग गर)

-अथर्ववेद, ३४-१-३८११

वास्तवमा पदमा पुग्नेबित्तिकै हामी गजक पछौं। आफूलाई उच्च र अरूलाई तुच्छ सम्झिन थाल्छौं। हामी जुनसुकै पदमा पुगौं मिठासपूर्ण वाणीको प्रयोग गरेर हामी गरिब हुँदैनौं। भनिएको छ नि-

प्रिय वाक्य प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।

तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ?

- सुभाषितानि

(राम्ररी बोल्दा वा शब्द उच्चारण गर्दा मानिसहरू मात्र होइन; सबै प्राणीहरूमा आनन्दको सञ्चार हुन्छ। त्यसैले राम्ररी बोलौं। के राम्ररी बोल्दैमा कुनै मानिस दरिद्र भएको छ र?)

यसको अर्थ अनावश्यक चाकरीको भाषा बोल्ने भनेको होइन। सत्य सम्भाषणलाई उपयुक्त तरिकाले प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने यी श्लोकहरूको आशय हो।

घाम पानी नभनी लामो यात्रा गरेर, अरू काम छोडेर वा बिहान बेलुकी हातमुख जोर्न कमाइ गर्ने काम छोडेर हाम्रो अगाडि आएको सेवाम्राहीलाई आफूजस्तै सम्झेर बोलौं। उसले बुझ्ने भाषामा छर्लङ्ग पारेर कुरा राख्यौं भने उसको काम कानुनतः नमिल्ने भए पनि खुसीसाथ फर्कन्छ।

(ग) टोली निर्माण र विकास गर्ने

कुनै उच्च पदमा पुग्नेबित्तिकै ज्ञान, बुद्धि र विवेकका पखेटा पलाउने होइन। उच्च पदले त अझ बढी परामर्शको माग गर्छ। सफलतापूर्वक कार्यसम्पादनका लागि एकापसमा सहकार्य, समूह भाव र समन्वयको माग गर्छ। सत्यनिष्ठाको बाटोमा हिँड्ने हो भने वेदका यी वाणीहरूलाई हाम्रा जीवनको मार्गदर्शक दीपका रूपमा अङ्गीकार गर्नुपर्छः

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्, मा स्वसारमुत स्वसा।

सम्यञ्चः सत्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया।।

-अथर्ववेद ३-३०-३

(दाजुभाइको बिचमा द्वेष नगर, बहिनीबहिनीको बिचमा द्वेष नगर, समान गतिबाट एकअर्काको आदर सम्मान गर्दै परस्पर मिलेर कर्म गर्नेवाला भएर अथवा एकमतले प्रत्येक कार्य गरेर भद्रभावले परिपूर्ण भएर बोल।)

कठोपनिषद्मा भनिएको छः

ॐ सहनाववतु सहनौभुनक्तु सहवीर्यं करवावहै, तेजस्विना वधीतमस्तु मां विद्विषावहै।

- कठोपनिषद्, १९

(हामीले एक अर्काको रक्षा गरौं। सँगै भोजन गरौं। सँगसँगै पराक्रम गरौं। सँगै तेजस्वी होऔं। एकापसमा द्वेष नगरौं)।

त्यसैगरी ऋग्वेदमा भनिएको छः सँगै हिँडौं। सँगै आवाज बुलन्द गरौं। हाम्रो मन मिलोस्।

सं गच्छध्वम् सं वदध्वम् सं वो मनांसि जानतम्।

-ऋग्वेद, १०-१८१-२

(घ) उचित परामर्श लिने

हामीमा 'पदेन बुद्धि वयेन ज्ञानम्' अर्थात् माथिल्लो पदमा पुग्नेबित्तिकै बुद्धि आउने र सिनियर वा वरिष्ठ हुनेबित्तिकै ज्ञानी हुने भ्रम छ। यो भ्रमबाट मुक्त हुनै पर्दछ। संसारमा सबै जान्ने कोही छैन र केही नजान्ने पनि कोही छैन। सबै आफूले जानीसाध्य पनि छैन। त्यसैले आफूले गरेको निर्णय र कार्य अन्जानवश पनि गलत नहोस् भन्नका लागि जान्नेसँग राय परामर्श लिन हिचकिचाउनु हुँदैन चाहे जुनसुकै दर्जा, उमेर वा क्षेत्रको किन नहोस्। हामी जान्ने तबसम्म ठानिन्छौं जबसम्म हामीभन्दा बढी जान्ने अर्को मान्छेका फेला पर्दैनौं। नीतिश्लोकमा भनिएको छः

यदा किञ्चिद्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं

तदासर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।

यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ।।

- (दुङ्गाना, २०५३)

(अलिअलि जान्दासम्म मलाई यस्तो अभिमान थियो कि हात्तीजस्तै म गजक फुलेर हिँड्थेँ। आफू सर्वज्ञ जस्तै लाग्थ्यो। तर जब साँच्चै जान्नेहरूका सङ्गतमा पर्दै गएँ, मलाई आफू कति मूर्ख छु भन्ने कुरा महसुस हुँदै गयो र मेरो अहङ्कार ज्वरो उत्रेजस्तै उत्रियो)।

अझ नेपालमा त कर्मचारीको सरुवा यति छोटो समयमा हुन्छ कि नयाँ ठाउँमा गएर केही बुझेर काम गर्न थाल्दै गर्दा अर्को सरुवा पत्र आउन पनि सक्छ। त्यसैले उचित परामर्श लिइएन भने हाम्रो सत्यनिष्ठामा अन्जानवश कलङ्क लाग्नसक्छ।

(ड) व्यावसायिकता र कार्यप्रवीणता हासिल गर्ने

कुनै पनि जिम्मेवारीसँग सम्बन्धित कार्यमा दक्षता तथा प्रवीणता हासिल गरिएन भने हामीले गरेको कार्य कानूनसम्मत नहुन सक्छ। सत्यनिष्ठा भनेको घुस नखानु र दुखिया सदाचारी बन्नु मात्र होइन। यसले त हामी आफ्नो कर्तव्य कत्तिको कुशलतापूर्वक निर्वाह गरिरहेका छौँ भन्ने कुराको पनि निर्मम समीक्षाको माग गर्छ। सत्यनिष्ठामा रहेका मानिसले गरेको काम आधिकारिक मानिन्छ, मानक मानिन्छ। त्यसैले कार्यजिम्मेवारीमा निपूणता हासिल गर्ने पर्छ। अमूक जिम्मेवारीमा जाँदा त मलाई फसाउन सक्छन्, झन्झट हुन्छ, दबावमा काम गर्नुपर्छ जस्ता तर्कहरू गरेर जिम्मेवारीबाट भाग्नेहरू त कायर हुन्। आफूमा दक्षता छ भने ती सबै चुनौती स्वतः पाखा लागिहाल्छन्। हो, कहिलेकाहीं सही गर्छु भन्दा पनि नतिजा उल्टो हुनसक्छ। (दुङ्गानाः, २०५३) का अनुसार पञ्चतन्त्रको मित्रसम्प्राप्तिमा भनिएको छः

उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीदैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या, यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।।

(परिश्रमी र उद्यमशील मानिसहरूलाई नै लक्ष्मीले मन पराउँछिन्। भाग्यले दिएन भन्ने त कायरहरूका कुरा हुन्। त्यसैले दैव वा भाग्यलाई सरक अर्कोतिर पन्छाएर पुरुषार्थ, प्रयत्न र मिहिनेतमा विश्वास गर। सारा प्रयत्नपछि पनि असफल भयौ भने त्यो तिम्रो दोष होइन।)

कृष्णले गीतामा भन्नुभएको छः

योगः कर्मसु कौशलम्

- श्रीमद्भागवद्गीता, २-५०

(कर्मलाई कुशलतापूर्वक सम्पादन गर्नु नै योग हो। योगको मार्ग नै सत्यनिष्ठाको मार्ग हो।)

(च) पारदर्शिता कायम गर्ने

यदि तपाईं सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहेर गर्नुपर्ने काम पारदर्शी रूपले गर्नुहुन्न भने तपाईंले कुनै भ्रष्टाचार नगरे पनि तपाईंमाथि मानिसहरू शङ्का गर्छन्। कानूनले सार्वजनिक नगर्नु वा गोप्य राख्नु भनेर स्पष्ट किटान गरेका विषयवस्तु बाहेक अरू सबै कुराहरू कसैले नमागिकनै सार्वजनिक

(Proactive Disclosure) गर्नुपर्दछ। यसो गर्दा कहिलेकाहीं अन्जानवश हुन लागेका गल्ती पनि समयमै सुधार गर्न सकिन्छ। कुनै सूचना हामीले मूल ढोकाबाट दिएनौं भने मानिसमा त्यसप्रति थप आशङ्का र कौतुहलता हुन्छ। अनि सूचना खोज्ने व्यक्ति ढोकाबाट छिर्न नपाएपछि झ्यालबाट चिहाउन थाल्छ। झ्यालबाट देखिने दृश्य वास्तविक नभई उल्टो छायाँ पनि त हुनसक्छ। देखे मान्छेले त्यही छायाँको अर्थ लगाउने सम्भावना हुन्छ। त्यसैले पारदर्शिताको प्रवर्द्धन सत्यनिष्ठा कायम गर्ने एउटा सहयोगी हात हो।

(छ) भ्रष्टाचार र साधन स्रोतको दुरुपयोगबाट टाढै रहने

लोभबाट मुक्तिबिना सत्यनिष्ठाको परिकल्पना व्यर्थ छ। आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्ने क्रममा साधन स्रोतमा भएको पहुँचको दुरुपयोग कहिल्यै गर्नु हुँदैन। चाणक्यले चीनियाँ पाहुना भेट्न आउँदा राज्यको तेलले बालेको बत्ती निभाएर आफ्नो निजी खर्चले बालिने बत्ती बालेको दृष्टान्त सार्वजनिक सम्पत्तिको कसरी प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने उच्चतम मानक हो। हामीले विभिन्न आशाहरू र सयौं लोभका पाशमा परेर सांसारिक सुखका लागि सङ्कलन गरेको धनले दुर्गतिमा पुऱ्याउँछ। कृष्णले गीतामा भन्नु भएको छः

आशापाशाशतैर्वद्धा : कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थ सञ्चयन् । ।

- श्रीमद्भागवद्गीता, १६-१२

डा. राजु अधिकारी लेख्छन् – “अति तिर्खाएको बेला सुनको गिलासमा पानी मिलोस्। तर त्यो भकभक उम्लिरहेको छ भने त्यसले तिर्खा मेट्छ र” (अधिकारी, २०७७)

“आगो जति दन्किए पनि त्यसको अन्त्य खरानी नै हो। आकाशमा जतिसुकै उच्च उडान भरे पनि कुनै क्षण चरा भुइँमा ओर्लिनै पर्छ चाहे मृत्युपछि नै किन नहोस्”।

(ज) आफैँप्रतिको निर्मम इमानदारी

कसैले नदेखे पनि ईश्वरले मेरा सत्कर्म वा कुकर्महरू देखिरहेको छ भन्ने सोचेर कसैले नदेखेको बेला पनि इमानदारीबाट विचलित नहुनु नै सत्यनिष्ठा हो। यो नै स्वउत्तरदायित्वको पहिचान पनि हो।

(झ) मानिसलाई खुसी पार्न कानून निष्ठा र मानदण्डसँग सम्झौता नगर्ने

हामी कोही रिसाउला कि, शक्तिशाली मान्छेको कोपभाजनमा परिएला कि, फलानालाई खुसी नपारे मेरो सरुवा भनेको ठाउँमा नहोला कि, मैले अवसर नपाउँला कि भनेर डराएर काम गरिरहेका

हुन्छौं। सत्यनिष्ठाले मानिसलाई खुसी पार्न कानून, निष्ठा र स्वीकृत मानदण्डसँग सम्झौता नगर्ने माग गर्दछ।

(ज) आफूलाई अध्ययनबाट, अद्यावधिक सूचनाबाट र प्रविधि अवलम्बनबाट खाँदै लैजाने

आफूलाई पछिल्ला ज्ञान, सूचना गतिविधि र प्रविधिसँग अनुकूलित गर्दै लैजान सकिएन भने हामीमा कार्यप्रवीणता हुँदैन। सूचना र ज्ञान नै शक्तिको स्रोत हो। त्यो नै सत्यनिष्ठा बचाइराख्ने मूलभूत उपाय पनि हो। हितोपदेशमा भनिएको छ: “म कहिल्यै मर्दिन भन्ने ठानेर ज्ञान आर्जन गरिरहनू र सत्कर्मको धन सङ्ग्रह गर्नु तर मलाई कालले कपालमा समातिसक्यो म केहीबेरको पाहुना मात्रै हो भन्ने मनमा विचार गरेर धर्म र कर्तव्यको पालना गर्नु”।

अजरामरवत्प्राज्ञोविद्यामर्थं च चिन्तयेत्

गृहितइवकेशेषु मृत्युर्नाधर्ममाचरेत्।।

- हितोपदेश, श्लोक ३

(ट) खानपान र शारीरिक शुद्धता कायम गर्ने

हामीले के खान्छौं भन्ने कुराले हाम्रो विचार बन्छ। हामीले के सोच्छौं भन्ने कुराले हाम्रा योजना तय हुन्छन्। हाम्रा योजनाहरूले हाम्रा सङ्गत निर्धारण गर्छन्। सङ्गतले हाम्रा क्रियाकलापहरू निर्धारित हुन्छन्। हाम्रा क्रियाकलापले हाम्रो पहिचान बन्छ। त्यसैले खानपानमा सात्विकता अँगाल्नु नै सत्यनिष्ठातर्फको यात्रामा हिँड्दा चाहिने लौरो हो। सात्विक खानेकुराहरू के हुन् त? गीतामा भनिएको छ:

“आयुः सत्वबलारोग्य-सुखप्रीतिविवर्धनाः।

रस्याः स्निग्धाः स्थिराहृद्याः आहाराः सात्विकप्रियः।।८।।”

- श्रीमद्भागवद्गीता, १७-८

(जुन खानाले हाम्रो आयु बढाउँछ, सात्विक विचार र बल बढाउँछ, हामीलाई आरोग्यता दिन्छ, खाएपछि आनन्दको अनुभूति हुन्छ, प्राणीहरूप्रति प्रेमयुक्त भावना उत्पन्न हुन्छ, त्यस्तो भोजन सात्विक भोजन हो। त्यस्ता खानेकुराहरू रसिला, सफा, बास्नादार र हृदयलाई स्थिर बनाउने खालका हुन्छन्।)

शारीरिक आचरणगत शुद्धता पनि भोजनको शुद्धताभन्दा कम महत्त्वपूर्ण हुँदैन। त्यसैले वाणीमा, भोजनमा जस्तै शारीरिक आचरणमा शुद्धता सत्यनिष्ठाको बाटोमा हिँड्दा चाहिने खुराकहरू हुन्।

सत्यनिष्ठापूर्ण व्यक्तिको पहिचान

माथि उल्लेख गरिसकियो कि आफ्नो वाचा, नैतिक मूल्य र कानुनी व्यवस्थाको पालनामा इमानदारी र नैतिक सिद्धान्तमा प्रतिबद्ध रहनु नै सत्यनिष्ठा हो। सत्यनिष्ठाले जालसाजी तथा साधनस्रोतको दुरुपयोग र

नोक्सान गर्नबाट टाढै रहने बानीको विकास गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ। सत्यनिष्ठाको कुनै वस्तुनिष्ठ मापक हुँदैन। यसको उचाइको विन्दु पनि निरपेक्ष हुँदैन। सत्यनिष्ठा निरन्तर अभ्यासले आर्जन गर्ने गुण हो। त्यसो भए सत्यनिष्ठा भएको व्यक्तिको पहिचान कसरी गर्ने त ?

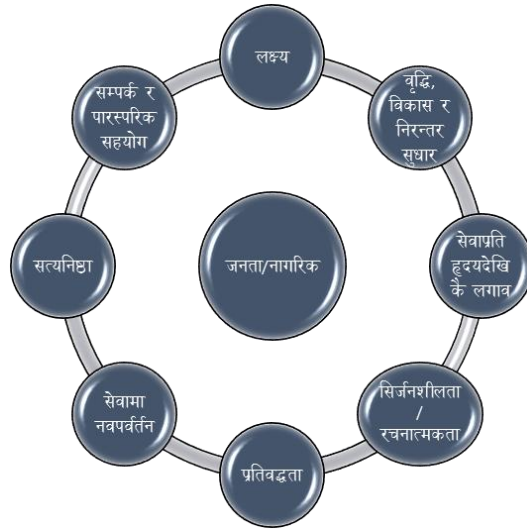
सत्यनिष्ठा भएको व्यक्तिमा हुने गुणहरू:

- (क) विनम्र तथा क्षमाशील हुन्छ।
- (ख) स्वाभिमानी हुन्छ, अहङ्कारी होइन।
- (ग) धेरैको खुसीको लागि निजी खुसीको परित्याग गर्नसक्ने र स्वयम्सेवी भावना भएको हुन्छ।
- (घ) उसको बोली र कर्ममा आधिकारिकता हुन्छ, हावादारी गफ गर्दैन।
- (ङ) मन, वचन र कर्ममा विरोधाभास नहुनाले उसमाथि विश्वास गर्न सकिन्छ।
- (च) आफ्नो वाचा र कर्तव्यप्रति इमानदार हुन्छ।
- (छ) राम्रा कामको अरुलाई जस दिन जान्ने र आफ्नो कमजोरी सहजै स्वीकार्ने क्षमता हुन्छ। म भन्दा हामी भन्ने भावनाले काम गर्दछ।
- (ज) समयको परिपालनामा सधैं सचेत हुन्छ। ढिलाइका लागि माफी माग्दछ। पछाडि आउने अगाडि बस्ने र जति धेरै अरुलाई कुराउन सक्थ्यो त्यति आफूलाई ठुलो ठान्ने दम्भ हुँदैन।
- (झ) असभ्यतापूर्वक झगडा गर्ने वा अरुको आलोचनामा समय खर्च गर्दैन।
- (ञ) समभाव (Emotionally Intuitive/Compassionate) का गुणले भरिएको हुन्छ।
- (ट) उत्तरदायित्व (accountable) प्रति सचेत र आन्तरिक उत्तरदायित्वप्रति अझ सचेत हुन्छ।
- (ठ) धैर्यवान (patience) हुन्छ। कामको परिणाम आएन वा पुरस्कार पाइन भनेर चिन्ता गर्दैन।
- (ड) परिस्थिति नबुझी सोझै दोषारोपण गर्ने गर्दैन। अरुलाई शङ्काको सुविधा दिन्छ (Giving Another Person the Benefit of Doubt)।
- (ढ) आफैँप्रति निर्मम रूपले इमानदार रहन्छ।
- (ण) मौकामा चौका हात्रे प्रवृत्तिबाट मुक्त हुन्छ।
- (त) आन्तरिक शक्तिको स्रोत राजनैतिक पहुँच वा आर्थिक क्षमता होइन, सत्यनिष्ठालाई मान्छ।
- (थ) दण्ड र पुरस्कारको सोचबाट माथि उठेको हुन्छ। आफ्नो आदर्श, विश्वास, प्रतिबद्धता, मानदण्डहरूमा अडिग रहन्छ।

संस्थागत सत्यनिष्ठाबाट सुशासन

माथिका परिच्छेदमा एउटा व्यक्तिमा सत्यनिष्ठाका गुणहरू कसरी विकास गर्ने भन्ने कुरा सङ्क्षेपमा चर्चा गरियो। तर एकाध व्यक्तिहरूमा प्रचुर सत्यनिष्ठा भएर मात्र शासकीय प्रबन्धमा सुधार हुँदैन। सत्यनिष्ठालाई संस्थागत गर्न नसकेसम्म कुनै व्यक्तिले ल्याएको सुधार र परिवर्तन ऊ त्यहाँबाट निस्कनेबित्तिकै मार्गविचलित (Derail) हुन पुग्छ। यसले सुधार र परिवर्तनप्रति नागरिकको विश्वास पनि टुट्न जान्छ।

सरकारबाट नागरिकहरूले कत्तिको सुशासनको अनुभूति गरेका छन् भन्ने कुरा सरकारप्रतिको उनीहरूको विश्वास (Trust) को स्तरमा झल्किन्छ। सरकारप्रतिको विश्वास वृद्धि गर्ने माध्यम भनेकै स्थायी सरकारको रूपमा रहेको कर्मचारीतन्त्र हो। कर्मचारीतन्त्रले नागरिक तथा सेवाग्राहीलाई केन्द्रमा राखेर जब यी केन्द्रीय मान्यताहरू (Core Values) को अनुपालन गर्दछ तब व्यक्तिगत सत्यनिष्ठालाई संस्थागत गर्न सकिन्छ। संस्थागत सत्यनिष्ठामै उत्तरदायित्व, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, व्यावसायिकता जस्ता कुराहरू प्रतिबिम्बित हुन्छन्। जसलाई तलको चित्रबाट देखाउन सकिन्छ:

माथिको चित्रले नागरिक नै सबै खालका शासकीय प्रबन्धको केन्द्र हुन् भन्ने कुरा देखाउँछ। उनीहरूलाई हृदयमा राखेर जब व्यक्ति व्यक्तिमा सत्यनिष्ठा प्रवर्द्धन गर्दै सङ्गठनको साझा लक्ष्य, निरन्तर सुधार, वृद्धि र विकासको कार्यदिशा, नागरिकको जीवनलाई सहज बनाउने हृदयदेखिकै उदात्त भाव, सेवा प्रवाहमा निरन्तर सिर्जनशीलता, रचनात्मकता, प्रतिबद्धता र नवप्रवर्तन कायम गर्न सकिएमा सत्यनिष्ठा संस्थागत गर्दै नागरिकहरूको सरकारप्रतिको विश्वास हासिल गर्न सम्भव हुन्छ।

निष्कर्ष

मन, वचन र कर्मले सही काम गर्नु र कर्तव्य पथमा अविचलित रूपले अघि बढ्नु सत्यनिष्ठा हो। सत्यनिष्ठालाई सदाचार भनेर अधिकांश सरकारी दस्तावेजमा उल्लेख गर्ने गरिएको पाइन्छ। तर यो सदाचारभन्दा निकै फराकिलो गुणात्मक आयाम हो। कसैले नदेख्दा पनि सही काम गर्नु, निकै कठिन परिस्थितिमा पनि कानून, मूल्य, मान्यता र मानकमा अविचलित रही चुनौतीहरूको सामना गर्न सक्नु सत्यनिष्ठा हो। दुविधापूर्ण परिस्थितिमा धैर्यता कायम गर्दै अग्निपरीक्षाका लागि तयार हुनु उन्नत सत्यनिष्ठा हो।

भौतिकवादमा आधारित आजको जीवनशैलीले सत्यनिष्ठामाको बाटोमा हिँड्न खोज्नेहरूलाई विचलित बनाएको छ। वैदिक एवम् बौद्ध दर्शनमा सत्यनिष्ठापूर्ण जीवनपद्धतिको विकास गर्ने विभिन्न उपायहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ; जसबाट सार्वजनिक जीवनमा समेत सकारात्मक प्रभाव पार्नुका साथै सरकारी अधिकारीहरूप्रति नागरिकको विश्वास प्रवर्द्धन गर्न र सुशासन कायम गर्न योगदान पुग्दछ। वैदिक दर्शनले मन, वचन र कर्मले कर्तव्यनिष्ठ हुनु, निरन्तर रूपमा आफूलाई खाँदै लैजानु, उद्यमशील हुनु, प्रभावकारी सञ्चार गर्नु, म भन्दा हामी भन्ने भावनाले काम गर्नु लगायतलाई आदर्शमय र श्रेय जीवनमार्गको रूपमा लिइएको छ भने बौद्ध साहित्यमा 'दशविध राजधम्म' जातक कथामार्फत सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहने मानिसमा विकास गर्नुपर्ने गुणहरूको चर्चा गरिएको छ। त्यसका साथै चारखाले पूर्वाग्रहहरूबाट बचनसमेत भनिएको छ।

ती दर्शनबाट अनुप्राणित व्यक्तिका सत्यनिष्ठालाई संस्थागत गर्दै लैजान सक्तियो भने सुशासन र समृद्धिको यात्रा निकै छोटो र सरल हुन्छ। शासकीय प्रबन्धको जिम्मा पाएका अधिकारीहरूले जनविश्वास हासिल गर्दै जाने उपाय पनि त्यही नै हो।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, राजु, सं. (२०७७), *जिन्दगी रिल्याक्स प्लिज*, फाइनप्रिन्ट ।

आचार्य, श्रीराम शर्मा, शर्मा, भगवती (२०१८), *अथर्ववेद संहिता*, युग निर्माण योजना विस्तार ट्रष्ट ।

आचार्य, श्रीराम शर्मा, शर्मा, भगवती (२०१८), *ऋग्वेद संहिता*, युग निर्माण योजना विस्तार ट्रष्ट ।

आचार्य, श्रीराम शर्मा, शर्मा, भगवती (२०१८), *यजुर्वेद संहिता*, युग निर्माण योजना विस्तार ट्रष्ट ।

आचार्य, श्रीराम शर्मा, सं. (२०७५), *साङ्ख्य एवम् योग दर्शन*, काठमाडौं: विचार क्रान्ति केन्द्र ।

ढुङ्गाना, नीलमणि, सं. (२०५३), *संस्कृतशीक्षणाभ्यासः (द्वितीयो भागः)*, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

ढुङ्गाना, नीलमणि, सं. (२०५३), *संस्कृतशीक्षणाभ्यासः (प्रथमो भागः)*, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

माधवाचार्य, सं. (२०६३), *सर्वदर्शन संग्रह*, खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन ।

सं. (२०७५), *ईशादि नौ उपनिषद् (शाङ्करभाष्यार्थ)*, गीताप्रेस ।

स्वामी प्रभुपाद, (१९९७), *श्रीमद्भागवद्गीता यथारूप, भक्तिवेदान्त बुक ट्रष्ट* ।